

Stages of development of lithography book printing processes

Abbosjon MIRZORAKHIMOV¹

National Institute of Fine Arts and Design named after Kamoliddin Bekhzod

ARTICLE INFO

Article history:

Received September 2022

Received in revised form

25 September 2022

Accepted 20 October 2022

Available online

25 November 2022

ABSTRACT

This article analyzes information about the creation of the first lithographic printing houses in Central Asia and the first works published in them, as well as their impact on the social, economic and cultural life of the peoples of Central Asia.

2181-1415/© 2022 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol3-iss10/S-pp10-16>

This is an open-access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Keywords:

lithographic book,
lithography,
typography,
paper,
dream,
text,
newspaper.

Тошбосма усулида китоб босиши жараёнларининг ривожланиш босқичлари

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Ўрта Осиёдаги илк матбаа тошбосмаси босмахоналарининг ташкил топиши ва уларда нашр этилган илк асарлар ҳамда уларнинг Ўрта Осиё халқлари ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётига кўрсатган таъсири юзасидан маълумотлар таҳлил этилган.

Калим сўзлар:
тошбосма китоб,
литография,
типография,
қоғоз,
туш,
матн,
газета.

¹ Associate Professor, PhD, Department of Museum Studies, National Institute of Fine Arts and Design named after Kamoliddin Bekhzod.

Этапы развития литографических процессов книгопечатания

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:
литографская книга,
литография,
типография,
бумага,
мечта,
текст,
газета.

В данной статье анализируются сведения о создании первых литографических типографий в Средней Азии и первых произведениях, изданных в них, а также их влияние на социальную, экономическую и культурную жизнь народов Средней Азии.

Тошбосма усулида китоб босиши 1798 йилда Алозъй Зенефельдер томонидан яратилган [1]. Тошбосма (литография) [2] китоб босишнинг шундай турики, бунда тошнинг сирти босма форма бўлиб хизмат қилган, матн ёки тасвир тошбосма тошига қуюқ тошбосма туши ёки тошбосма қалами билан туширилган. Тошбосма XIX асрда кенг тарқалиб, ўзидан олдинги китоб босиши усулларини деярли сиқиб чиқарган. Жумладан, бу усулда китоб босиши дастлаб Германияда XVIII асрнинг охириларида, Россияда XIX аср бошларига тўғри келади [3].

Умуман олганда, Россияда тошбосма усулида китоб босишнинг вужудга келиши Петербургда 1816 йил, Оренбургда 1832 йил, Боку ва Боғчасаройда XIX асрнинг 70-80 йилларига тўғри келади. Шарқда эса биринчи тошбосма 1818 йилда Эронда вужудга келган. Ўрта Осиёда биринчи бор 1873 йил Хивада ташкил қилинган [4].

XX аср бошларига келиб тошбосма усулини “оффсет” босма сиқиб чиқарди. Оффсет босма технологияси яssi босманинг бир тури бўлиб бўёқ босма қолипдан резина сиртига ўтган, ундан эса қофозга кўчирилган. Бунда қофоз сиртига юпқа бўёқ қатламлари билан ёзув ва тасвир тушириш имкони туғилади. Барча турдаги нашрларни босишида қўлланилган.

XIX асрнинг сўнгги чорагида Ўрта Осиёнинг йирик маданият марказлари бўлган Хива, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Қўқон, Андижон ва бошқа бир қатор шаҳарларда босмахоналар вужудга кела бошлади. Бундай босмахоналарнинг ташкил топишида, дастлабки ишлар давлат томонидан амалга оширилди.

Ўрта Осиёда тошбосмадан олдинроқ типография усулда китоб босиши вужудга келган. Туркистон генерал-губернаторлигининг ташаббуси билан биринчи типографик босмахона 1868 йил Туркистон ҳарбий округи штаби қошида очилди ва шу йилда ёқ бу типографияда Туркистондаги биринчи китоб сифатида А.А. Северцовнинг «Заметки о горной стране у вершин Чу и Нарына и о путях через нее в Восточный Туркестан» (“Чу ва Норин дарёлари юқори қисмидаги тоглик ўлка ва у орқали Шарқий Туркистонга ўтадиган йўллар ҳақида мулоҳазалар”) деб номланган 40 бетдан иборат асари нашр этилган [5].

М. Рустамовнинг маълумот беринича, Туркистон генерал-губернаторлиги ташаббуси билан 1870 йилда Туркистонга катта типография машиналари келтирилган. Унда русча-арабча шрифтда ўзбек, рус ва қозоқ тилларида китоблар чоп этила бошланган. 1870 йилдан бошлаб типография машиналарида русча ва ўзбекча газеталар чиқа бошлаган. Бу типографияда нашр этилган биринчи ўзбек тилидаги китоб “1871 йил календари” бўлиб, Ш.М. Иброҳимов томонидан тайёрланган эди. «Туркестанские ведомости» газетасининг 1871 йил 12 апрель 11 сонида маълумот берилишича, календарнинг 500 нусхаси икки кунда сотиб

бўлинган ва иккинчи нашри тайёрланган. Календарнинг 1872 йилда чиққан нусхаси Навоий кутубхонасининг “Нодир китоблар” бўлимида сақланмоқда. Унчалик катта бўлмаган бу китобнинг ҳажми 13.3 x17 см бўлиб, арабча шрифтда ўзбек ва рус тилларида ёзилган.

Тошкент тошбосмахоналари. XIX асрнинг охирларига келиб тошбосма усулда китоб босиш Ўрта Осиёнинг йирик сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази ҳисобланган Тошкент шахри учун алоҳида аҳамият касб этади. Жумладан, Тошкентда бир қатор тошбосмахоналар ишга тушиб, уларда босилган асарлар бугунги кунга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган. Нима учун ўша вақтда энг илғор ва Туркистон шароити учун маъқул бўлган бу усул Тошкентдек йирик маданий марказга анча кеч кириб келганлиги ҳақида академик В.В. Бартольд қуйидаги фикрларни билдиради. Русларнинг китоб босиш усули, мусулмон дини аҳлиниң қаршилигига дуч келиб, узоқ йиллар давомида жорий қилинмай юрди; “мусулмонлар, – деб ёзган эди у, – оврўпаликлар қурол-аслаҳаларини сўзсиз жорий қилган бўлсалар-да, кофирларнинг бошқа ихтироси китоб босишни татбиқ этиш учун дин аҳлиларининг алоҳида бир фармойиши зарур бўлиб қолди. Негаки босма китоблардан фойдаланиш дин билан узвий боғлиқ бўлган мактаб ҳаётини тамомила ўзгартириб юбориши мумкин эди” [6]. Аммо ўлка ҳаётида китоб босиш усулиниң хийла кеч тарқала бошлаганлигининг асосий сабаби мусулмон дини уламоларининг қаршилиги деб таъкидлаш тўғри эмас, асосий сабаби, китоб босишнинг бу усулини, моҳиятини яхши тушунмаслик ва ўша даврда маълум маънода вужудга келган биққиқ ҳолда ривожланиш, бошқа давлатлар билан бу борадаги муносабатларнинг камлигига бўлган. Шунингдек, қўлёзма китобларнинг бутун бир мактаби мавжуд бўлиб, бу аҳолининг маълум маънода талабини қондириб турган. Кейинчалик тошбосма усули дин вакилларининг алоҳида бир фармойишисиз жорий қилинганлиги, диннинг ривожига ижобий таъсир қилганлигини кўриш мумкин.

Тошкентда вужудга келган дастлабки тошбосма усулдаги шахсий босмахона С.И. Лахтин босмахонаси эди. 1889 йилда С.И. Лахтин босмахонаси иш жараёни билан танишган Фурқат ўз фикрларини “Туркистон вилоятининг газети” [7]да баён қилган. Мазкур тошбосма хусусида олиб борилган тадқиқотлар, босмахонанинг ташкил топган санасини аниқ белгилаб бера олмаган, жумладан, Й. Абдуллаев ва Р. Маҳмудова бу босмахона 1877 йил, М. Рустамов 1876 йил ишга тушган деб таъкидлашган [8].

Мазкур матбаада илк бора нашр этилган Сўфи Оллоёрнинг “Китоби сабот ул-ожизин” асари бир томондан, матбаа тарихини белгилашда асос бўлса, бошқа томондан Тошкентдаги биринчи тошбосма асар сифатида мухим аҳамиятга эга*. Мазкур китоб тошкентлик хаттот Сайдхўжа томонидан кўчирилиб, Нурмуҳаммад Эсонбоев ноширгида нашр этилган бўлиб титул варақасида китобнинг сарлавҳаси, номери, тошбосмахона номи, китоб босиш учун русча руҳсатнома ва китоб босилиб чиққан сана кўрсатилган – 1883 йил 30 ноябрь [9]. Бу матбаада ўзбек, араб ва форс тилларида китоблар нашр қилинган. Мазкур матбаада нашр этилган асарлардан 10 номда 11 нашри кутубхона фонdlарида мавжуд. Бу асарларнинг нашр этилган йили бўйича кўрсатиш мақсадга мувофиқ бўлиб, матбаа фаолияти хусусида фикр юритиш имконини беради.

* Тошкентда тошбосма усулида ўзбек тилида чиққан биринчи китоб.

1883 йилдан бошлаб матбаа «Туркестанские ведомости» билан “Туркистан вилоятининг газети”ни ҳам чоп эта бошлаган [10].

Тошбосма китобларнинг таркибий қисмлари. Тошбосма китоб босишнинг шундай турики, бунда тошнинг сирти босма форма бўлиб хизмат қилган, матн ёки тасвир тошбосма тошига қуюқ тошбосма туши ёки тошбосма қалами билан туширилган. Россия тошбосма санъати хусусида тадқиқот олиб борган, П. Суворовнинг таъкидлашича тошбосмагача бўлган даврда ҳеч бир китоб босиш усули матн ва суратни юксак даражада тасвирлаш имконига эга бўлмаган. Бошқа китоб босиш усулларидан фарқли равишда тошбосма усули оддийлиги, матн ва суратларни тез ҳосил қилиши, ҳар қандай формага олишнинг юқорилиги, матннинг тиниқлиги, нашрининг тезлиги, тан нархининг арzonлиги ва кам вақт сарфланиши билан устунликка эга бўлган.

Тошбосма усулда китоб босиш учун икки хил машина мавжуд бўлиб, булардан бири қўйл дастгоҳи бўлса, иккинчиси автоматик равишда ишлайдиган ток ёки буғ машинаси эди.

Қоғоз. Туркистондаги қўлёзма китблар одатда маҳаллий қоғозларда ёзилган. Маълумки, Шарқ қоғозлари Европа қоғозларидан силлиқлиги (ялтираши) йўқлиги билан ажralиб турган. Хивалик китоб босувчилар китобларни шундай силлиқ (ялтироқ) қоғозда чоп қилишга уриниб кўрганлар, бироқ тез орада бу усулдан воз кечганлар, чунки бундай қоғоз тошбосма бўёғини яхши қабул қилмаган. Бу маънода фин ва рус фабрика қоғози анча қулай эди. Бу қоғоз унчалик сифатли бўлмай, Қўқон қоғозига қараганда қалин, дағал ва кўринишидан анча хунук бўлган. Маҳаллий қоғоз китоб босиш учун яроқсиз бўлиб чиқди. Кўпгина тошбосма китобларни кўриб чиқиш натижасида, босма учун атайин сариқ ёки сариқ тусдаги қоғозлар танланганлиги аниқ бўлди. Ўрта Осиёлик китоб босувчилар юқори даражадаги аниқликка эришиш мақсадида сариқ рангга қора бўёқ билан ёзиш усулидан моҳирона фойдаланганлар. Сариқ рангли ва сарғиши қоғоз билан бир қаторда китоб босиша яшил, пушти, қизил, кам ҳолларда қулранг ва сиёҳранг қоғозлар ҳам китоб босиш учун қўлланилган. Оқ қоғоз ишлатиш ҳоллари камдан-кам учраган. Айрим ҳолларда бир неча рангдаги қоғозлар бир-бирига монандлаштирилиб қўлланилган. Бундай ранг-баранг китоблар фақат шеърий матнлар учун қўлланилган.

Тошбосмада ишлатиладиган қоғозлар асосан, 23 x 31 дан 28,5 x 41 ва 15 ¼ x 23 дан 20,5 x 28,5 ҳажмда бўлган. Кейингиси айниқса кенг тарқалган. Хивалик китоб босувчилар кенг қўллаган йирик форматлар Туркистонда кам қўлланилган.

Тошбосма китобларнинг бадиий безаклари. Тошбосма китобларда титул лист деб аталадиган, муқовадан кейинги варақ қўлланила бошланди. Қўлёзма китобларда бундай варақ йўқ эди. Бундай титул варағига ёзилиши керак бўлган жойлари матн катталигига кўра белгиланган. Энг катта ва салмоқли ўрин китоб сарлавҳаси учун ажратилган. Қолган жойларга бошқа матнлар ёзилган (тошбосмахона номи, цензура қарори ҳақидаги маълумотлар ва ҳ.к.) улар варақнинг қўйи қисмида жойлаштирилган. Титул варақларнинг китоб сарлавҳаси ёзилиши керак бўлган қисмларига доира ёки бир нечта доиралар чизиш усули қўлланилганлиги билан ҳам мураккаброқ кўринишга эга бўлган. Горизонтал бўлакларнинг бир қисми нақшлар билан ҳам тўлдирилган. Бу усуллар титул варағи бўлмаган китобларда, яъни қўлёзма китобларда ҳам учрайди. Уларда ушбу

ҳолат бўлим ёки бобларнинг бош бетларида қайд этилади. Кўп ҳолларда китоб сарлавҳасини ёзиш учун титул варақларда турли катталиқда ва шаклдаги нақшинкор бўлаклар қўлланилган. Уларни қўллёзма китобларда ҳам учратиш мумкин. Нақшинкор бўлакларни ўраб турувчи бўш қолган ҳошиялар одатда фонга хос терма нақшлар ёки ўсимликлар кўринишидаги қўлда чизилган нақшлар билан тўлдирилган. Баъзи ҳолатларда нақшинкор бўлаклар китоб сарлавҳасини ёзишда эмас, балки титул варағидаги бошқа жойларни тўлдиришда қўлланилган. Титул варақларининг бундай тарзда тақсимланиши уларга турли кўринишдаги ҳошиялар чизилиши билан мураккаблаштирилган ва бу ерда матбаачилар ҳар хил услубларни ўйлаб топаганлар. Шундай қилиб, титул варақасини ўраб турган ҳошия, уни безашдаги бир усуллардан ҳисобланади. Варақни ҳошиялашда туркистонлик матбаачиларининг европаликлардан туб фарқлайдиган жиҳати шундаки, Туркистонда варақнинг ҳар томонига бир хил кенглиқдаги ҳошиялар чизиш шарт бўлмаган. Бу ерда варақнинг икки, уч ёки тўрт томонига турли кўринишдаги ҳошиялар битилган. Ҳошиялаш шаклларидан ҳосил бўлган алоҳида бўлакчалар қўлда чизилган нақшлар билан тўлдирилган. Буларнинг барчаси титул варақларининг безалишига янада қўпроқ ҳашамат, тўлаликни бахш этган ва китобхонларнинг эстетик эҳтиёжларига жавоб берган. Титул варақларини безаш борасида келтирилган композицион усуллари жуда кенг тарқалгандир. Бироқ бундан бошқа усуллар ҳам мавжуд бўлиб, улар кенг тарқалмаган.

Тошбосма китоблар ҳам қўллёзма китоблар сингари бадиий қўллёзма санъатининг кўп йиллик ажойиб анъаналарини тўла-тўқис ўзида акс эттирган. Энг яхши қўллёзма китобларга хос безаклар (нақш, чизиқлар, суратлар, катақ, рамкалар ва ҳ.) тошбосма китобларда ҳам кенг расм қилинган. Китоб саҳифаларини катакларга бўлиш, атрофларини тўғри, илон изи ва эгри чизиқлар билан ажратиб чиқиши усуллари қўллёзма китобларда қўлланиб келинганларидан анча фарқ қиласи. Тошбосма китобларда саҳифаларнинг четида қолдириладиган жойлар анча кенгроқ олинадиган бўлди, текст ораларида нақш солиш ёки сурат учун жой қолдириб кетиш одат бўлиб қолди. Баъзан ҳеч нарса солмасдан ўзича очиқ қолдирилар эди. Тошбосма китобни бадиий безашда кенг қўлланилган восита, бу – лавҳ ҳисобланади.

Лавҳ фақатгина энг арzon китобларга қўйилмаган. Лавҳлар безатилишида титул варақларига хос бўлган безаклар қўлланилган. Лавҳ доимо тўғри тўртбурчак шаклига эга бўлган. Бир қисм лавҳлар тугалланган тўғри тўртбурчак, бошқалари эса- юқори қисми очиқ қолган тўғри тўртбурчак шаклида бўлган. Аввал тугалланган лавҳларга тўхталиб ўтамиз. Лав қўйишдаги энг оддий композицион усул, бу унинг ҳошиясини бир чизиқли нақшлар билан тўлдириш. Унинг қуий қисмида доимо бир ёки икки сатр матн ёзилиши учун жой ажратилади. Уларга нақшли, яъни безакли томонлар киритилмайди. Қўллёзма китобларга бундай оддий ва ёрқин бўлмаган лавҳлар хос эмас. Бироқ тошбосмада ҳам улар энг арzon нусхаларда учрайди. Ўрта Осиёлик матбаачилар нақшинкор безаклар, ёки ёппасига нақшли чизиқлар битилган лавҳларни кенг қўллаганлар.

Шеърий сатрлар аксари ҳолларда икки устунда ёзилган. Бу усул шеър ёзишда қабул қилинган. Тўрт устунда насрый (тарихий), шунингдек шеърий матнлар ёзилган. Таъкидлаш жоизки, тошбосма китобда бир ёки икки устунда матнлар жойлашиши кўп учраб, тўрт устун усули жуда кам қўлланилган.

Муқова. Муқоваларининг формалари, ишлаш услуби ва безаги жиҳатидан тошбосма китоблар қўлёзма китоблардан деярли фарқ қилмаган. Китобмуқоваларианглитеридан, яъни қизил, сариқ, яшил терилардан тайёрланган. Лекин, тошбосма китобларда чарм муқовали китоблар жуда оз учраган. Тошбосма китобларнинг муқовалари асосан қалин картондан ясалган. Картондан муқовалашда рангли-қизил, қўк, яшил ва бошқа қоғозлардан кенг фойдаланилган. Маҳаллий усталар қалин рус қоғозини ёғли бўёқлар ёрдамида бўяш йўли билан тайёрлашган. Муқоваларнинг ташқи томонида (тери ва қоғозларда) нақшлар ўйиб битилган бўлиб, улар “бурчак, юлдузча ва бошқа” шаклларда бўлган. Бунинг учун махсус мис муҳрлар қўлланилиб, уларни Кўқонда тайёрлашган. Муқовалар қуриб қолмасидан олдин, уларга муҳрлар босилган. Кўқонда энг яхши муқоваловчи усталар фаолият юритганлар. Тери ва қоғоз муқоваларнинг нархида кескин фарқлар бўлган: Тери муқовалар 4 рублгача, картон муқовалар 15-30 копейкага баҳоланган [11].

Ўрта Осиёда тошбосмахоналар вужудга келгунча бошқа китоблар қатори дарсликлар ҳам асосан қўлда тайёрланар эди. Бу ҳол бундай китобларнинг кенг тарқалиши ва сотувида ҳам ўз таъсирини қўрсатмасдан қолмас эди. Бу даврларда ўқитиши услуби қўйидагича эди; дастлаб болаларга араб алифбоси билан таништириш учун абжад ёд олдирилар, сўнгра Ҳафтияқ, чор китоб, ва Сўфи Оллоёр китоблари ўқитилар эди. Юқори босқичларда эса, Ҳофиз, Фузулий, Бедил китоблари ўқитилар эди.

XIX асрнинг иккинчи яримидан бошлаб бу борада бир қатор ўзгаришлар юз бера бошлади. Ўрта Осиёда пул-капитал муносабатларининг ривожланиши, санотнинг вужудга келиши, кўплаб малакали ходимлар, ҳисобчилар, таржимонлар ва бошқаларга эҳтиёжни кучайтиради. Бу ҳолат мактаблар учун нашр этиладиган китобларнинг турларига ҳам ўз таъсирини қўрсатди. Ўлкада фаолият юритадиган барча усуздаги мактаблар учун дарслик китоблар ишлаб чиқариш ва уларни ислоҳ қилиш замон талаби бўлиб қолган эди.

Қўйида биз Тошкентдаги кутубхоналарда сақланаётган тошбосмада нашр этилган дарслик китобларни мисол тариқасида алоҳида ўргандик. Бунда таҳлил учун асосий мезон сифатида китобларнинг номи, муаллифи, ношири ва нашриёти, тили, ҳажми, матбааси (чоп бўлган жойи) ва фан соҳалари бўйича таркибидан иборат қўрсаткичлар олинди.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда миллий ғояни тарғиб килиш ва маънавиятни ёшлиаримиз онги ва ахлоқига янада чукур сингдириш мақсадида олиб борилаётган ишлар қаторида, ўтмишда яшаб ўтган алломаларимизнинг асарларида илгари сурилган ватанпарварлик, диний бағрикенглик, одоб-ахлоқ масалаларига бағишинган, дунё илм аҳли томонидан тан олиб келинаётган фикрларни ёшларга етказишидир. Яъни, миллий ва диний қадриятларимизни ёш авлодга етказиш ҳам устивор вазифалардан ҳисобланади.

Қўйидаги жадвалда Тошкентдаги кутубхоналарда сақланаётган тошбосмада нашр этилган дарслик китоблар рўйхати берилди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ахунджанов Э. Очерки по истории книги и книжного дела в Средней Азии.
– Ташкент: Ибн Сино, 1993. – С. 160.

2. Ахунджанов Э. Историко-типологическое исследование истории книги и книжного дела в Туркестане: Дисс. на соиск. уч. степ. док. ист. наук. – Ташкент: 1998. – С. 328.
3. Бетгер Е.К. Из истории книжного дела в Узбекистане. – Известия АН УзССР, 1951. – № 2.
4. Бетгер Е.К. Из истории полиграфии и издательства литературы на местных языках в дореволюционном Туркестане (1868–1917) // Труды САГУ. – Т., III1954. Вып. 57 кн. 7. – С. 79–80.
5. Бобохонов А. Матбаа байроқдорлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1974. – Б. 213.
6. Бобохонов А. Ўзбек матбааси тарихидан. – Тошкент: Фофор Ғулом, 1979. – Б. 193.
7. Қуронов Дилмурод. Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси. – Т., Ўқитувчи, 1997. Б. 115.
8. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Туркистан чор Россияси мустамлакачилиги даврида. – Т., 1998. – Б. 259.
9. Хуррамова З. (2018). Мумтоз анъаналар давомчиси. Иностранный филология: язык, литература, образование, 3(2 (67)), 66–70.
10. Sirojiddinov S., & Xurramova Z. (2020). XX asr o'zbek adabiyotida mumtoz she'riyat an'analari. Oltin bitiglar – Golden Scripts, 2(2).
11. Ҳожи Муъин тузган “Янги адабиёт Инв № 11342.
12. Тухфат ул-аҳбоб. – ЎзР ФА ШИ. Инв. № 9437.
13. Мифтоҳ ул-наҳф. – ЎзР ФА ШИ. Инв. № 15536.
14. Авлоний. Биринчи муаллим. – ЎзР ФА ШИ. Инв. № 349, 350, 9525 (Ўзбек тилида) Т., 1912 – Б. 44.
15. Авлоний. Адабиёт. – ЎзР ФА ШИ. Инв. № 9661, 11.
16. Таълим аввал. – ЎзР ФА ШИ. Инв. № 419, 570.
17. Аввали илм. – ЎзР ФА ШИ. Инв. № 3410.
18. Мактаб чароғи. – ЎзР ФА ШИ. Инв. № 493.
19. Тухфат ул-сибён. – ЎзР ФА ШИ. Инв № 671, 8901.
20. Илми ҳол. – ЎзР ФА ШИ. Инв. № 7278.
21. Хазинаи дониш. – ЎзР ФА ШИ. Инв. № 351. – Б. 10.